

O formă a acestei lucrări a apărut ca *Introducere* la volumul *Acțiune colectivă și bunuri comune în societatea românească* (editor: Adrian Miroiu, Iris-Patricia Golopența), Editura Polirom, Iași, 2015, pp. 9 – 31.

Introducere: aranjamente instituționale alternative de guvernare a bunurilor comune

Adrian Miroiu¹

În 2007 Editura Polirom a publicat traducerea în românește a uneia dintre cele mai influente cărți de știință politică din ultimele decenii: *Guvernarea bunurilor comune* de Elinor Ostrom; autoarea avea să primească în 2009 premiul Nobel pentru economie. Impresionantă prin avengura teoretică, cartea se bazează pe un număr mare de cercetări empirice. În locuri foarte diferite, din Europa de vest până în subcontinentul indian sau în Africa se pot întâni aranjamente instituționale complexe, care permit soluționarea unor probleme de acțiune colectivă cu care diversele comunități umane se confruntă. Ostrom a construit un cadru de analiză complex, capabil să ofere un ghid de înțelegere a acestor aranjamente instituționale.

În anii care au trecut de la publicarea în 1990 a primei ediții a cărții numărul studiilor empirice care au făcut apel la cadrul ostromian de analiză instituțională a crescut într-o măsură remarcabilă. Autorii lor au argumentat că aceleași probleme, cu care s-au confruntat de-a lungul timpului alte și alte comunități umane, au primit răspunsuri instituționale a căror structură o putem înțelege apelând la acest cadru teoretic². De asemenea, multe studii au dovedit că acest cadru teoretic poate fi aplicat și în cercetarea altor situații problematice decât cele investigate de obicei, precum modul în care sunt guvernate resursele de apă, pădurile ori pășunile. Unele dintre aceste noi situații sunt apărute foarte recent, precum cele legate de spațiul virtual (Hess, Ostrom: 2007).

¹ În elaborarea acestui volum am beneficiat de sprijinul proiectului PN-II-ID-PCE-2011-3-0746 finanțat de CNCS.

² Vezi, de ex., <http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/>.

1. Două feluri de a utiliza cadrul ostromian de analiză

Bunurile comune și, în general, cele colective³ sunt omniprezente în viața oamenilor. Iar pericolul cel mai mare în guvernarea acestora (suprautilizarea), cu consecința pe care G. Hardin (1968) a botezat-o "tragedia bunurilor comune", e de întâlnit la tot pasul. Societatea românească nu face, de bună seamă, excepție. De aceea nu poate fi o surpriză faptul că mai mulți autori din România au încercat să înțeleagă unele dintre procesele și fenomenele care au avut loc în societatea românească prin utilizarea cadrului teoretic instituționalist⁴. Chiar dacă, din nefericie, instituționalismul de tipul celui promovat de E. Ostrom e încă foarte puțin cunoscut chiar și în comunitatea cercetătorilor din știința politică din România⁵, el are, după părerea mea, cel puțin două utilizări importante.

Prima este directă, anume de a produce explicații noi ale unor fenomene și procese din societatea românească. O luptă nouă se așează peste fapte pe care până acum le-am privit altfel (dacă le-am privit!) și le face să apară într-o lumină limpede, chiar diferită. Partea a doua a volumului de față cuprinde trei studii de acest gen, scrise de Miroslav Tașcu-Stavre, Mihaela Coșescu și Adrian Miroiu și Mircea Țeca. Aceste studii se adaugă altora, publicate deja, ca de exemplu Colbu (2013), Cerkez (2010), Vlăsceanu (2012), Bouroșu (2012). Marea lor majoritate se uită spre prezent și spre viitor. Ele sunt, pe de o parte, rezultatul elaborării minuțioase, informate teoretic, a unor intuiții care au sugerat că aplicarea cadrului instituțional de analiză poate fi fructuoasă. Pe de altă parte, deși explicit viza lor este una academică, cu greu nu am recunoaște în cazul multora sugestii (adesea nu doar implicite) privind formularea sau evaluarea unor politici publice.

Nu voi insista însă aici asupra acestui tip de utilizări ale ideilor instituționalismului ostromian, care încearcă să înțeleagă societatea românească actuală, să găsească explicații ale fenomenelor din cadrul

³ Primul capitol din acest volum, scris de Iris-Patricia Golopența și Alexandru Volacu, dă o descriere extinsă a caracteristicilor bunurilor comune. A se vedea și capitolele 13 – 14 din Miroiu (2007).

⁴ De tip alegere rațională. Voi asuma peste tot mai jos că acest tip de instituționalism este referința implicită.

⁵ Hatos (2006) reprezintă prima încercare de a introduce acest tip de abordare în cercetarea sociologică românească.

acesteia. În fond, acest tip de demers este unul natural atâta vreme cât facem o prezumție fundamentală – atât de profundă încât de obicei nici nu o explicităm: anume că societatea românească (actuală) nu are proprietatea de a fi excepțională, de a fi prin natură diferită de alte societăți contemporane; de unde decurge că teorii, cadre conceptuale produse în alte contexte sociale, politice ori culturale pot fi cu sens aplicate aici⁶, chiar dacă procesul de "aplicare" poate fi uneori dificil și complicat.

Cel de-al doilea tip de utilizare importantă a cadrului ostromian de analiză este ceva mai sofisticat. El constă în raportarea acestui cadru nu la un set de fapte, prin intermediul modelelor pe care le putem construi, ci la un alt cadru conceptual. Am avea a face în aceste cazuri cu metautilizări ale cadrului de analiză ostromian. În acest volum cadrul conceptual alternativ pe care îl vom avea în vedere și la care se va face raportarea este cel construit de H.H. Stahl (1998) cu scopul de a oferi o înțelegere a modului în care au fost guvernate în mod tradițional satele devălmașe românești, îndeosebi cele din spațiul Vrancei. Prima parte a volumului cuprinde contribuții în acest sens.

Analiza lui Stahl a modului în care comunitățile (sate sau confederații de sate) gestionau în comun resurse tradiționale precum pădurile, pășunile, iazurile etc. nu avea cum să nu nască imediat analogia cu cadrul teoretic ostromian, având în vedere că în ambele cazuri era vorba de resurse de același tip, disponibile comunităților tradiționale. De aceea, întrebarea dacă cele două cadre de analiză sunt compatibile între ele – și, apoi, dacă ele furnizează explicații de același tip sau, dimpotrivă, diferite – se ridică acut.

Trebuie subliniat că Stahl și-a elaborat lucrările pe baza unor cercetări empirice extinse; de aceea e important să încercăm, atât cât e

⁶ Astăzi supoziția că nu avem un excepționalism românesc este în general considerată ca valabilă *default*. Situația este astfel mai cu seamă atunci când ne raportăm la mediul universitar: constrângerile legate de participarea la cercetarea paradigmatică au ca prezumție metodologică îndemnul de a încerca să aplicăm în cazuri noi teorii, metode așezate deja, de a construi pe baza lor modele operaționale. Diferențele există, dar ele nu pun în discuție aplicabilitatea unor paradigme sau teorii, ci mai curând vizează modul în care construim modele operaționale pentru a le aplica. Dar dacă prezumția neexcepționalismului este dată laoparte iar lucrurile sunt scăpate de sub control, se poate ușor deschide drumul și în științele sociale pentru apariția unor producții pseudoacademice.

posibil, să distingem între faptele strânse în aceste cercetări și modul în care el le-a utilizat, interpretat în analizele sale. Astfel, când cadrul de referință devine cel ostromian, am putea să facem din nou apel la faptele existente și să le oferim o interpretare alternativă. (Studiile elaborate de Ș. Cerkez și M. Cerkez merg în această direcție.) Dar, eventual, s-ar putea încerca și altceva: anume, ca acestor fapte să le fie adăugate altele noi. Studiul lui H. Terpe se bazează pe o replică (e adevărat, sumară), realizată în primul deceniu al anilor 2000 de cercetători și studenți ai SNSPA, a cercetărilor făcute de echipele de cercetare ale Școlii lui Gusti în anii '30 ai secolului trecut în zona Vrancei⁷. Aceste noi date, coroborate cu altele disponibile, permit formularea unei imagini a evoluției, în prima parte a secolului al XX-lea, în perioada socialistă precum și până în anii recenți, a aranjamentelor instituționale tradiționale din acea zonă.

Fie că încercăm să reinterprețăm vechile date într-un cadru conceptual nou, fie că facem apel la noi informații, situația în care ne găsim este extrem de provocatoare. În esență, întrebarea e următoarea: dacă ne așezăm în cadrul de analiză de tip ostromian, cum pot fi evaluate aranjamentele instituționale tradiționale românești, dezvoltate pentru a gestiona unele dintre cele mai importante resurse tradiționale și pe care le prezintă H. Stahl?

Răspunsul care cred ca poate fi deja schițat trebuie însă prefațat de câteva observații. Ele vizează faptul că munca de a reconstrui aceste aranjamente instituționale, recitind ostromian propunerea lui Stahl, nu este lipsită de dificultăți. În multe cazuri traducerea conceptelor nu este deloc ușoară: abordarea lui Stahl este vag marxistă, cel mai adesea lipsită de componenta comparativă⁸, în timp de cadrul de analiză ostromian

⁷ O primă încercare de a compara cadrul conceptual de analiză ostromian cu cel al lui Stahl a fost realizată sub coordonarea mea în 2001 și publicată în Miroiu, Pircă (2002). În anul 2004 am inițiat un seminar cu studenții mei doctorali în care am propus această temă de cercetare. Articolele publicate în prima parte a volumului reprezintă variante actualizate ale lucrărilor produse și discutate în acel seminar. H. Terpe a aprofundat apoi tema în lucrarea sa de doctorat, aflată în curs de publicare. Un sprijin important l-a avut prin proiectul CNCISIS A876 pe care l-am coordonat în acea perioadă.

⁸ Studiile care tratează felul în care aranjamentele instituționale tradiționale de gestionare în comun a bunurilor s-au prăbușit în perioada modernă sunt extrem de numeroase. Școala de a Bloomington a analizat, recent, doar unele din aceste cazuri. În ultimul secol au existat abordări care au supus analizei multe astfel de situații, din

este, așa cum am menționat deja, încadrabil în abordarea instituționalistă de tip alegere rațională⁹. Alteori, întrucât obiectivele urmărite sunt diferite, nu aflăm între datele oferite de Stahl informații esențiale (de pildă, cele privitoare la mecanismele de decizie¹⁰ în cadrul obștilor ori nivelul de trai al membrilor acestora). Alte dăți suntem tentați să facem apel în mod necritic la concepte complexe și care țin de anumite tradiții culturale.

Unul dintre acestea, ca să iau un exemplu important, e cel de drepturi. În lucrările lui Stahl el este întâlnit foarte des, având chiar un rol central în analizele sale. Sunt însă foarte reticent în privința folosirii de către Stahl și, ulterior, de către mulți alți autori, inclusiv în cadrul acestui volum, a conceptului de drepturi – ale țăranilor, ale gospodăriilor sau ale obștilor (ori ale unui ocol). Cred că susținerea că relațiile sociale din societatea românească tradițională se întemeiau pe drepturi este prea tare și nu are la bază o analiză adecvată a ce înseamnă un "drept". Este prea tare deoarece atât acest concept, cât și conceptele care se află în proximitatea lui, precum de exemplu conceptul de contract, au un rol marginal în încercarea de a înțelege modul în care a funcționat societatea românească¹¹. Mai mult, drepturile, oricum ar fi înțelese, se raportează în mod fundamental la drepturile individuale. Or, tocmai acest lucru lipsește dacă încercăm să cercetăm trăsăturile de bază ale societății românești tradiționale.

Pe de altă parte, cred că este mai potrivită o altă conceptualizare: anume, în loc de drepturi să facem apel la anumite

Rusia și până în Spania, în Europa, dar și în Asia de Sud-Est. Din lipsă de spațiu mă voi referi pe scurt mai jos doar la una dintre disputele importante pe această temă, anume cea care i-a opus pe reprezentanții economiei morale (Scott: 1976) celor care au susținut teza țăranului rațional (Popkin: 1980).

⁹ În plus, abordarea istorică este uneori șubredă. Reconstruirea unui mod devălmaș de gestionare a bunurilor comune într-o perioadă trecută poate fi plină de pericole. (Nu întâmplător o critică foarte rece a contribuțiilor lui Stahl a vizat exact acest fapt – v. Blum: 1981.)

¹⁰ Voi reveni mai jos asupra acestei chestiuni.

¹¹ Tranzacțiile în cadrul obștilor se realizau prin acorduri mutuale, aproape deloc întărite prin acte. Ideea de proprietate privată trebuie de asemenea înțeleasă contextual, relativ la cea comunală (v. de ex. stăpânirea locurească: „dreptul de folosire exclusivă a solului de către o familie sau grup de familii, fără ca asta să echivaleze cu un drept de proprietate asupra respectivului sol” – Stahl : 1998, vol. II, pp. 166-167).

cerințe care decurg din diferite reguli. De exemplu, în loc să spunem că numai membrii obștii aveau dreptul să taie copaci din pădure, pare mai potrivit să spunem că existau reguli de acces care determinau cine și câți indivizi pot să își aproprieze unități din acel sistem de resurse. (În plus, analiza lui Stahl în termeni de drepturi are după mine și o altă problemă gravă: anume, presupune că sunt subiecți ai drepturilor entități ne-individuale, precum gospodării sau obști. E în general greu să se argumenteze cum astfel de entități pot fi, într-un sens clar, purtătoare de drepturi.) Un drept e adesea înțeles ca fiind corelativ unei obligații. Faptul că cineva are un drept ar implica existența unei obligații din partea altcuiva, și invers. În cazurile în care se asumă că o gospodărie sau un sat are anumite drepturi e dificil să se indice care sunt aceste obligații corelative. Dar chiar admitând că putem reduce propozițiile lui Stahl despre drepturi la unele despre obligații se ridică, mai întâi, problema că nu există un set bine definit și nefluctuant de astfel de obligații¹². Însă și dacă am accepta o astfel de reductibilitate, implicația inversă nu merge: nu orice obligație are un corespondent în drepturi. Dacă eu am o obligație de un anumit gen, nu decurge că cineva are un drept să îmi ceară ceva (în termeni hohfeldieni, din faptul că eu am o datorie nu decurge că există cineva care are o pretenție legitimă ca eu să mă comport într-un anumit fel).

Or, dacă lucrurile stau astfel, înseamnă că folosirea limbajului drepturilor este prea tare: în analiza lui Stahl nu e nevoie să fie prezumate drepturi. Cred că interpretarea în perspectivă ostromiană a analizelor lui Stahl nu solicită un apel la drepturi și permite înțelegerea modului în care obștile funcționau într-un cadru conceptual în care ne raportăm doar la constrângerile determinate de diversele reguli în funcțiune; chiar dacă apelul la reguli înseamnă să admitem existența obligațiilor ori a datoriilor, nu implică în mod necesar și admiterea drepturilor.

2. Interludiu: despre ubicuitatea bunurilor comune

Două caracteristici sunt definitorii pentru modul devălmaș de gestionare a bunurilor pe care azi le numim comune. Folosirea în

¹² Argumente că în multe situații așa stau lucrurile sunt formulate de exemplu de J. Raz (1988, cap. 7.2).

devălmășie a unui bun precum de exemplu islazul însemna, pe de o parte, că niciun membru al obștii nu putea fi împiedicat să îl folosească, deci că avea acces la acesta (cu o terminologie modernă, zicem că bunul nu este exclusiv); pe de altă parte, bunul are proprietatea de a fi rival, altfel zis atunci când cineva îl folosește, sau folosește o parte a lui, atunci altcineva nu mai are cum să folosească exact acea parte a bunului. Cum se va discuta pe larg în acest volum, această situație face să se creeze posibilitatea apariției unor comportamente neeficiente ale actorilor sociali: mai întâi, astfel de bunuri tind să fie produse în cantități insuficiente; în al doilea rând, apar comportamentul așa-zis de blatist¹³ precum și ceea ce se numește "tragedia bunurilor comune"¹⁴.

Astfel de situații nu sunt deloc marginale și nicidecum rare; dimpotrivă, este crucial să le înțelegem pentru a descifra cum funcționează o societate. Dată fiind centralitatea acestor situații, precum și frecvența mare a apariției lor, inclusiv în societatea noastră, ar fi fost straniu ca ele să nu fi fost notate de diverși autori înzestrați cu un spirit ascuțit de observație. Dintre multele exemple posibile, mă voi referi aici la câteva, alese mai mult sau mai puțin întâmplător.

În *Ciulinii Bărăganului* Panait Istrati observă la un moment dat un paradox¹⁵. În toată Muntenia, notează el, oamenii abia trăiau, hrănindu-se prost cu mămăligă și cu zarzavaturi, prea săraci pentru a cumpăra carne. Or, în acest timp la îndemâna lor exista o resursă uriașă: peștele din Dunăre și din afluenții lui. Mai mult, pescarii prindeau mult pește, în cantități care ar fi putut pe de o parte să ofere destulă hrană pentru oamenii locului, iar pe de altă parte ar fi permis ca pescarii să obțină venituri bune. Dar această resursă nu putea fi folosită. Motivul era simplu: peștele nu putea fi transportat, în lipsa drumurilor și a mijloacelor de transport adecvate, „astăzi ca și acum o mie de ani”. Scriitorul comentează pe scurt: „Asta era: țară bogată, prost alcătuită și rău guvernată.” Sau, mai plastic, se poate face apel la vorba populară:

¹³ Deși am dubii, cred totuși că termenul "blatist" este cel mai potrivit pentru a descrie acel comportament care în limba engleză e denumit *free rider*. Termenul a fost folosit timp de decenii (și, ocazional, este încă folosit) pentru a desemna comportamentul călătorului clandestin, în general în călătoriile cu trenul.

¹⁴ Toată discuția privitoare la dezintegrarea organizării "federative" a Țării Vrancei poate fi ușor înțeleasă ca expresie a unui comportament blatist al satelor, care a condus la "tragedie".

¹⁵ P. Istrati, *Ciulinii Bărăganului*, Litera, Chișinău, 1997, p. 173.

Bună țară, rea tocmeală
Hât-o-n cur de rânduială¹⁶!

Așadar, resursele naturale, fie ele și bogate, nu sunt suficiente. (Voi reveni mai jos la această idee: una dintre cele mai importante caracteristici ale aranjamentelor instituționale din societatea românească – nu doar cele tradiționale – era aceea că aveau ca asumție bogăția resurselor.) Nu e suficient nici măcar ca fiecare să muncească mult: oricât ar lucra pescarii, nu au cum să beneficieze de munca lor, fiindcă mai lipsește ceva, care nu depinde în mod direct de ei – drumurile. Drumurile sunt, evident, un bun care nu e privat¹⁷. Actorii individuali (precum pescarii care vor să își transporte marfa) le-ar putea produce doar dacă ar reuși să se mobilizeze îndeajuns încât să realizeze o acțiune colectivă. Dar, din nefericire, nici o mie de ani nu a fost suficienți pentru așa ceva. P. Istrati atrage atenția asupra faptului că modul în care e guvernată țara este la originea acestei situații de furnizare precară, în cantități mult sub cele necesare, a bunurilor publice. Ceea ce lipsește e capacitatea statului de a crea rânduielele necesare (aș zice acum: instituțiile necesare) pentru ca bunul public să poată fi furnizat.

Un alt exemplu: știm cu toții că decenii de-a rândul a funcționat sistemul călătoriei "cu nașul". Nu îți cumpărai bilet la tren, dar mituiai cu o sumă de bani controlorul din tren ("nașul"): plăteai mai puțin decât prețul biletului, dar cum cei care procedau astfel formau totuși o

¹⁶ "Rânduiala" se referă la ordinea instituțională existentă: la normele, datinile, obiceiurile, rânduielele în vigoare. Tocmeala se referă la negocierea pentru a ajunge la o anumită rânduială. (De notat că la începutul secolului trecut "tocmeala" avea și un sens mai precis, referitor la tocmelele agricole de după 1866.)

¹⁷ Un drum este nu doar neexclusiv, ci și nerival: când nu e supraaglomerat, utilizarea lui de către un actor nu face ca un altul să nu îl poată de asemenea folosi. (Drumul este un bun public pur; nerivalitatea face ca problemele întâlnite în cazul bunurilor publice să se accentueze în cazul lui.) Când discută drumurile, Stahl (1998: vol 1, cap. V) nu ridică însă problema acțiunii colective pentru furnizarea lor și păstrează discuția doar la un nivel extrem de general. Stahl nu pare să fi înțeles importanța acțiunii colective; aceasta chiar dacă structura situațiilor care evidențiază importanța acțiunii colective îi era bine cunoscută. Un exemplu e citatul din D. Sărbescu-Lopătari, în parte menționat în nota următoare.

minoritate beneficiul social – faptul că trenul circula – continua să se producă. Dar evident că tragedia poate să apară atunci când acest beneficiu social nu mai e îndeajuns de mare încât bunul public să fie în continuare produs. În cazul nostru, când compania feroviară constată că este ineficient să păstreze trenul în circulație, poate să îl desființeze. E avantajos deci să fii blatist numai dacă ceilalți mulți sunt onești; dar într-o societate în care comportamentul blatist e generalizat, atunci beneficiile sociale se diminuează mult.

Exemplul sugerează ceea ce Hardin (1968) numea "tragedia bunurilor comune". Chiar dacă un bun există, la un moment dat se poate ajunge ca el să fie utilizat atât de prost încât să fie distrus. Un caz foarte interesant în acest sens este discutat de C. Dobrogeanu-Gherea (1977). Analizând ceea ce numea regimul economic-social al neoibăgiei, la începutul secolului al XX-lea, Gherea propune un termen care ne duce repede la cel de tragedie a bunurilor comune, anume cel de *agricultură prădalnică*¹⁸.

Prin agricultură prădalnică înțeleg acea agricultură care scoate an cu an elementele hrănitoare din pământ fără a pune nimic la loc și care stoarce mereu pământul fără a-i face și îmbunătățirile cari îi trebuie. (Gherea: 1977, p. 100)

Cum se explică faptul că cei care lucrează pământul îl storc de resurse, încât acesta e apoi în pericol să producă tot mai puțin? E un "vânt de nebunie" ce se întâmplă, e vorba deci de acțiuni iraționale ale actorilor implicați? Să luăm pe rând fiecare tip de actor care lucrează pământul. Fiecare are rațiunile sale, dar niciunul nu are stimulente să acționeze în așa fel încât să nu ruineze un bun precum pământul. Gherea discuta chestiunea legată de fiecare din tipurile de proprietate asupra pământului. Mai întâi, era mica proprietate țărănească (aceasta ocupa aproape jumătate din pământul arabil al țării). Țăranul nu avea însă nici

¹⁸ O altă formulare a aceleiași probleme vine de la D. Sârbescu-Lopătari (*apud* Stahl, 1998, vol. II, p. 184). Referindu-se la exploatarea pădurilor, el nota consecința inexorabilă – distrugerea acestui bun, mai mult, fără un profit real: „Raționamentul era simplu: dacă nu tai eu, tot taie celălalt; și de aici întrecerea. Înainte, spre fund, se devasta continuu; în urmă, nu se mai lăsa niciun colțisor de pădure tânără, ca să se mai regenereze.”

un interes să aducă pământului îmbunătățirile necesare, precum îngrășarea, irigarea. Căci "imensa majoritate a micilor proprietari țărani nici nu se ocupă exclusiv de pământul lor, ci îl lucrează printre picături, pe apucate, când li se dă voie. Ba am văzut chiar că de cele mai multe ori aceste pământuri îmbucătățite servesc mai mult ca să împiedice libertatea de mișcare a țăranului, robindu-l mării proprietăți, și servesc ca să reducă până la semigratuitate remunerarea muncii lui, încât uneori țăranul caută să scape de bucățica sau bucățelele lui de pământ arendându-le". În al doilea rând, "pământurile arendate cămătarilor satului nu vor fi nici pe atât îmbunătățite. Arendașul-cămătar caută să stoarcă din pământ tot ce poate, nu să-l îmbunătățească". În sfârșit, pământurile mării proprietăți sunt la rândul lor în cea mai mare parte arendate: perioada de arendă fiind mică, de doar 3 - 5 ani, arendașul nu are nici un interes să îmbunătățească pământul (și chiar de ar dori, de cele mai multe ori nu posedă capitalul necesar în acest sens)." Interesul ideal al arendașului este să stoarcă până la ultimul pic rodnicia pământului și puterea de viață a țăranului și vitelor lui, astfel ca la plecarea să lase moșia stearpă și satul fără vite." O altă parte a suprafețelor ce alcătuiesc marea proprietate e arendată țăranilor - care evident că nu au la rândul lor nici interesul și nici capitalul necesar pentru a realiza îmbunătățiri. Iar restul, cultivat chiar de mării proprietari, nicidecum nu e un candidat serios pentru o agricultură neprădalnică: fiindcă marele proprietar de obicei nu posedă nici măcar minimumul inventar agricol pe care îl are țăranul. Fiind raționali, actorii implicați - țărani, cămătari, mari proprietari - produceau fiecare în parte tragedia; nu un "vânt de nebulie" duce la acest comportament aberant, conchide Gherea, ci un "regim economico-social" - adică ceea ce am numi azi un anumit sistem instituțional în vigoare.

Gherea notează că sistemul instituțional existent - neoioabăgia - produce efecte perverse. De exemplu, el induce o altă raportare la proprietate decât cea pe care o întâlnim în societăți precum cele din Vestul Europei. Micii proprietari aparent ar avea tot interesul să aibă cea mai mare grijă de pământul pe care îl au în proprietate, fiindcă acesta constituie baza veniturilor lor. De aceea, ar urma că fiecare ar încerca să îl cultive rațional, mai mult să încerce să-i aducă îmbunătățiri (să-l îngrășe, să-l irige etc.). Or, în România începutului de secol XX lucrurile stăteau altfel: cei mai mulți țărani nu se ocupau decât foarte puțin de pământul lor, când nu lucrau pământul de pe marile proprietăți. Mai

mult, adesea proprietatea personală a țăranului îi împiedica să presteze o muncă mai productivă: muncindu-și propriul pământ beneficiile obținute erau minime, încât prefera chiar să scape de el și să îl arendeze.

Un alt efect al instituțiilor existente privește comportamente mai generale ale actorilor. Gherea intră și el în discuția foarte veche după care unul dintre factorii înapoierii societății românești s-ar datora unor trăsături negative ale țăranilor, "firii" acestora: țăranii români sunt leneși, indolenți, bețivi, nesocotiți, neștiutori¹⁹ etc. Rădăcinile unei explicații de acest fel pot fi căutate mult în urmă. Acum 300 de ani (în 1714) D. Cantemir scria în *Descrierea Moldovei*:

Eu i-aș socoti, desigur, pe țăranii moldoveni că sunt cei mai nenorociți țărani din lume, dacă belșugul pământului și recoltele bogate nu i-ar scoate din sărăcie aproape fără voia lor. La muncă sunt foarte leneși și trândavi; ară puțin, seamănă puțin și totuși culeg mult. Nu se îngrijesc să dobândească prin muncă ceea ce ar putea să aibă, ci se mulțumesc să adune în jitițe numai atât cât le trebuie pentru hrana lor vreme de un an²⁰ sau, cum au ei obiceiul să zică, până la pâinea cea nouă; de aceea când vine vreun an neroditor sau când o năvălire a vrăjmașului îi împiedică să secere sunt în primejdie să moară de foame. (Cantemir: 2001, partea a II-a, capitolul XVI, pp.172 – 173)

După Gherea, un fenomen social atât de răspândit nu poate avea cauze individuale. Acestea trebuie să fie, am zice, instituționale: țin de

¹⁹ În a doua parte a secolului al XIX-lea pelagra devenise o boală foarte răspândită în România. Gherea notează ironic: "A spune că din cauza prostiei și neștiinței mănâncă țăranul porumb necopt, stricat e neadevărat, nedrept și revoltător. Dar cum se face că până la 1864 pelagra mai n-a existat în țara noastră? Se vede că în timpul iobăgiei țăranul era luminat, iară în epoca neoiobăgiei și-a pierdut lumina" (Gherea : 1977, p. 196).

²⁰ Cantemir formulează aici cu claritate ceea ce Scott (1976) avea să numească principiul priorității siguranței: actorii preferă acele comportamente care asigură obținerea unui beneficiu aflat puțin deasupra limitei supraviețuirii. (Multe vorbe populare indică o preferință pentru un astfel de comportament. De exemplu: *ce e în mână nu e minciună*; sau: *decât o mie de vrăbii pe gard mai bine una-n mână*; sau încă: *decât la anul un bou, mai bine azi un ou.*) Nu e locul însă aici pentru a detalia această idee.

regulile, normele în vigoare și de stimulentele de acțiune create²¹. De pildă, chiar dacă țăranul are în proprietate o suprafață de teren agricol, în multe cazuri e nerentabil să îl lucreze și preferă să îl dea cu arendă (chiar pe un preț mic) și să arendeze el însuși alt pământ, cu preț mai mare, dacă astfel obține un beneficiu mai mare. Explicația faptului că țăranul nu își cultivă propriul pământ nu e deci aceea că e leneș: dimpotrivă, aranjamentele instituționale îl determină să se comporte într-un mod care poate părea absurd (Gherea: 1977, p. 94).

E interesant că Gherea face apel la un soi de experiment mintal pentru a susține că instituțiile au un rol hotărâtor în modelarea comportamentului oamenilor. Să luăm, zice el, țărani români și să îi stabilim în Danemarca, într-un alt cadru instituțional: după ceva vreme ei vor deveni la fel de buni agricultori ca danezii; dar dacă invers, luăm un număr de țărani danezi și îi aducem aici, "pus în condițiile economico-politico-sociale și cultural-morale ale țăranului român, danezul va trăi viața caracteristică a neoioabagului nostru sub regimul în vigoare" (p. 204).

Lenea sau îndărătnicia în a lucra pe moșia boierului reprezintă așadar răspunsuri individuale raționale la un cadru instituțional care nu stimula munca și nu încuraja formarea unui simț al proprietății. Gherea argumentează pe larg că pentru a se asigura totuși cultivarea pământului soluțiile oferite au făcut apel la coerciția statului. Țăranul era obligat să muncească pe moșiile boierilor și era pedepsit dacă nu făcea acest lucru.

²¹ În stilul lui foarte tranșant Cioran susține că românii, în general, nu doar țăranii, au astfel de trăsături; și nu doar că le au, dar și le recunosc din proprie inițiativă: "Este foarte caracteristică că un român nu se poate face interesant într-o societate de conaționali, decât etalându-și defectele, insuficiențele. Nu există popor în lume care să facă o virtute din faptul de a nu munci. În România, tipul omului inteligent și unanim simpatizat este chiulangiul sistematic, pentru care viața este un prilej de capriciu subiectiv, de exercițiu minor al disprețului, de negativitate superficială" (Cioran : 2011, p. 68). E interesant că, potrivit lui Cioran, comportamentul de chiulangiu – așa zice simplu în contextul de față: de blatist – nu este unul periferic, ci e acceptat, chiar simpatizat. Ceea ce înseamnă că acesta e un model de generalizat, e tipul de comportament care pare să asigure succesul dorit. Dacă lucrurile stau așa, nu e de mirare că, în termenii teoriei jocurilor, rezultatele la care se ajunge nu sunt optime. Ca într-o dilemă a prizonierului în care fiecare participant defectează, rezultatul la care se ajunge e mai puțin bun pentru fiecare dintre actori. E comportamentul rațional, dar necooperant, care nu lasă loc apariției acțiunii colective și deci furnizării suficiente de bunuri publice.

El era constrâns în acest sens prin mijloace administrative, nu stimulat economic să facă acest lucru.

E foarte sugestiv faptul că o astfel de soluție – care se întemeiază pe ideea că stimulentele de acțiune nu pot fi decât exogene (am zice: hobbesiene) – era la mijlocul secolului al XIX-lea deja intrată în folclor: omul nu are în sine capacitatea de a se schimba, de aceea e nevoie de o intervenție externă, chiar și pentru a realiza propriul bine. Anton Pann (2002, pp. 77-78) i-a dat o formulare exemplară:

Căldura după ce trece
Și începe vântul rece,
Țiganul ușor în pene
Nu-și făcu bordei de lene;
Acum vede că îi pasă
Dar lenea tot iar nu-l lasă;
Iarna iar nedându-i pace,
Ia și el, un plocon face
Ș-în sat la zapciu se duce,
Grăbind din somn să-l apuce;
Când el în mâini cu ploconul,
Iacă ieși și coconul.
- Ce vei, țigane?-l întreabă.
- Te rog, cocoane, d-o treabă!
Dă-mi un dorobanț, fă bine,
Ca să stea astăzi de mine,
Cum o ști să nu-mi dea pace,
Un bordei până mi-oi face.
Deci luând el dorobanțul,
Jucă într-acea zi danțul.
Că, când începu a-l bate
Cu gârbacele pe spate,
Bordeiul gata îi fuse
Și în el copii-și puse,
Zicând: - Bogdaproste, frate,
Mă cam borduși în spate,
Dar îți mulțănesc de casă,

Că acum de frig nu-mi pasă.

Dar însă

Lenea când este mai mică

Tot știe și ea de frică.

Aranjamente instituționale precum satele devălmașe tradiționale au reprezentat însă un cu totul alt tip de soluție la problemele de acțiune colectivă: o soluție caracterizată prin mecanisme locale, endogene. Comunitățile mici (sate sau grupuri de sate) au produs mecanisme de gestionare a problemelor cu care se întâlneau fără a cere ajutorul unui factor extern²², ba dimpotrivă, adesea în contra încercărilor acestuia de a interfera. Aceasta e teza pe care o susțin și Stahl, și Ostrom. Cât de reușită a fost însă această soluție?

3. O evaluare a aranjamentelor instituționale tradiționale

Secolul al XIX-lea a însemnat o perioadă de mari schimbări în societățile agrare din multe zone ale lumii: de la o societate precapitalistă, în care satele aveau un caracter închis, cu multe resurse stăpânite în comun și într-o mare măsură ferite de intruziunea statului, trecerea s-a făcut spre sate deschise, în care proprietatea a devenit tot mai mult privată, relațiile economice s-au comercializat și au devenit contractuale (de exemplu, cu marii proprietari de terenuri), iar statul a început să aibă o implicare tot mai mare (a început să ofere bunuri comune până atunci furnizate de alți actori, sau pur și simplu a început

²² Satul tradițional poate fi înțeles și ca o soluție instituțională la problema viciilor țăranilor. *Povestea unui om leneș* de I. Creangă (1979: pp. 221 – 223) descrie următoarea situație: un om era grozav de leneș, într-atât încât nu avea pereche pe lume. Satul a încercat diverse modalități de a-l determina să muncească: oamenii ar fi pus mână de la mână ca să facă din el ceva. Dar, nereușind, au decis să îl spânzure, pentru a nu mai da pildă de lenevire și altora. Încheie povestitorul: "Mai poftescă de acum și alți leneși în satul acela, dacă le dă mâna și-i țin cureaua". Interpretarea următoare a poveștii lui Creangă vine ușor în minte: satul era un aranjament instituțional care era capabil să inhibe comportamente de acest tip. Mai mult, satul avea capacitatea de a monitoriza comportamentul membrilor săi. De asemenea, obștea putea chiar să aplice pedepse: pe tulburători și pe cei fără de cuvânt putea să-i poprească la închisoare, ba chiar să-i și pedepsească cu bătaia (Stahl și Stahl: 1968, p. 31).

să ofere noi bunuri colective – precum de exemplu educația, asistența medicală etc.). Similar cu ce s-a întâmplat în multe alte zone ale lumii, și la noi în țară doi factori au avut un rol central: 1) relațiile de tip capitalist, care au transformat inclusiv aranjamentele instituționale din agricultură (cultivarea plantelor, creșterea animalelor, dar și utilizarea fondului silvic etc.); și 2) statul centralizat, care a impus în această perioadă o administrație tot mai puternică și a introdus taxarea individuală.

Cei doi factori și-au dat mâna pentru a produce noi instituții și organizații. Să luăm un exemplu. Una dintre consecințele importante ale acestor schimbări a fost apariția unei stratificări tot mai crescute în sate. E important de subliniat însă că această stratificare nu decurge doar din extinderea relațiilor de piață. În Vietnam, arată Popkin (1980, p. 430) la fel de multă, sau chiar mai multă stratificare a rezultat din accesul diferit și din controlul birocratic asupra resurselor decât din influența directă a piețelor. La fel, la noi – consideră Gherea (1977) – stratificarea²³ a fost determinată de instituții care nu sunt propriu-zis ale pieței, așa cum au fost ele constituite după 1864 și 1866: 1) instituții precum cea a proprietății țărănești și cea a tocmelilor agricole; 2) birocrăția locală, reorganizată în 1864 prin *Legea pentru comunele urbane și rurale*, care atribuia personalitate juridică unităților administrative locale și oferea cadrul pentru organizarea primăriilor. Administrația locală a reprezentat voința statului central. Primarul, perceptorii, dorobanții nu reprezentau membrii satului, ci statul; ei erau organul statului în sat.

Preluând argumentele lui Stahl, și alți autori, inclusiv în acest volum, au susținut că, deși aranjamentele instituționale ale satului devălmaș nu au reușit să reziste atacului combinat al celor doi factori amintiți aici, cu toate acestea ele au reușit o perioadă îndelungată, de secole, să funcționeze; și, s-ar putea continua, dacă s-au menținut o atât de lungă perioadă înseamnă că au fost și eficiente. Chiar dacă sunt de acord că această din urmă susținere merită să fie discutată mai profundat, aici nu mă voi referi la ea²⁴. Întrebarea pe care vreau să o

²³ Obștile nu mai sunt deloc omogene: și face apariția burghezia sătească, având interese contradictorii cu cele ale marelui mase de țărani (Gherea: 1977, p. 235).

²⁴ Probabil că o cale interesantă de a așeza discuția ar fi aceea de a raporta această susținere la teza lui Scott, că astfel de aranjamente instituționale funcționau pe

ridic aici e alta: cum se explică această incapacitate a instituțiilor satului devălmaș de a se opune cu forță celor doi factori exogeni? Ce anume din ele reprezenta veriga slabă? Căci aceste instituții, așa cum argumentează foarte bine Ș. Cerkez, M. Cerkez și H. Terpe în acest volum, includeau cele mai importante reguli care, conform abordării ostromiene, pot asigura gestionarea resurselor naturale ale comunității²⁵.

Cred că cel puțin două verigi au fost slabe. Prima este aceea că instituțiile caracteristice satului devălmaș au fost mult prea rudimentare. Au fost foarte simple, nesofisticate – și de aceea incapabile să facă față unor situații complicate sau atacului unor factori externi. A doua – și poate cea mai importantă – este că aceste instituții au fost croite în contexte caracterizate prin suficiența, chiar abundența resurselor comune și au funcționat în perioada în care aceste circumstanțe s-au păstrat; iar deteriorarea acestor circumstanțe a reprezentat momentul în care și instituțiile respective și-au arătat cu claritate slăbiciunile. Dar dacă lucrurile stau astfel, înseamnă că aranjamentele instituționale din satele devălmașe diferă în mod radical de acelea pe care Ostrom le-a studiat; căci Ostrom s-a aplecat asupra acelor instituții care au reușit să facă față și acelor situații în care resursele deveneau limitate sau chiar apărea o puternică penurie. Altfel zis, nu avem în vedere doar situația în care pășunea lui Hardin era încă imensă, iar animalele care o pășteau erau încă puține, ci și cele – și anume în primul rând acelea – în care suprautilizarea pășunii era iminentă. În aceste din urmă cazuri se testează eficiența, capacitatea unui aranjament instituțional de a fi realmente o soluție la problemele de acțiune colectivă care apar în fața unei comunități.

3.1. Regulile de alegere

O primă caracteristică a instituțiilor satului devălmaș a fost aceea că ele nu au avut complexitatea necesară pentru a face față unor situații de natură diferită. Nu vreau să sugerez că acestea nu aveau o anumită complexitate – pe care de altfel o accentuează din plin studiile cuprinse în prima parte a acestui volum. Ceea ce vreau să susțin este că aceste instituții nu erau îndeajuns de flexibile încât să facă față unor

principiul conservator (și de aceea capabil să reziste mai lung schimbării instituționale) al priorității siguranței (sau a supraviețuirii).

²⁵ A se vedea însă testul pe care îl construiește M. Cerkez în articolul său.

situații noi. Voi lua un singur exemplu în acest sens; el nu privește reguli pe care Stahl le-a considerat centrale pentru înțelegerea adecvată a instituțiilor devălmașe; de altfel, le acordă un loc foarte redus în cele trei volume ale *Contribuțiilor* sale. Din punctul meu de vedere, aceste reguli sunt însă esențiale pentru înțelegerea modului în care funcționează o societate. E vorba de regulile de luare a deciziilor colective.

Faptul că regulile de luare a deciziilor sunt însă esențiale pentru înțelegerea modului în care funcționa satul devălmaș e evident dacă luăm în considerare chiar definiția pe care Stahl (1998, vol. II, p. 29) o dă obștei: obștea este organul de conducere al unui anumit tip de comunitate, caracterizată ca fiind: „o asociație de gospodării familiale, pe baza unui teritoriu stăpânit în comun, în care colectivitatea ca atare are drepturi anterioare și superioare drepturilor gospodăriilor alcătuitoare”. Or, înțelegerea unui organ de conducere presupune înțelegerea mecanismelor de decizie folosite în cadrul acestuia.

De la Cantemir înapoi se vorbește despre ”Republica Vrancei”. Două idei sunt atașate acestei denumiri. Prima a exprimat-o clar Cantemir și privește autonomia acestui ținut față de autoritatea domnească: ”ei plătesc domniei în fiecare an o dajdie știută; altminteri se țin de legile lor și nu primesc nici poruncile și nici judecători de la domnie” (Cantemir: 2001, pp. 173 – 4). A doua constă în ipoteza că Vrancea era o republică țărănească bazată pe democrație și egalitate. Aceasta în sensul că la nivel confederativ se reluau principii de organizare egalitare de la nivelul obștilor. În obști decizia era una bazată pe egalitatea membrilor în ce privește statutul și legitimitatea lor. Analog, satele erau egale în luarea deciziilor. (Aceasta, chiar dacă informal unii membri – preoți, bătrâni, mai târziu fruntași în sat – aveau o greutate mai mare a cuvântului, bazată pe credibilitate personală, și erau un fel de lideri de opinie.)

În cadrul obștilor regula de bază pentru luarea deciziilor era cea a unanimității. În obștea mică, regula era uneori majoritară pentru lucruri mai puțin importante (Stahl, 1998, vol. II: 41); dar în general trebuia presupus că decizia este luată în mod unanim²⁶. Reguli precum

²⁶ Unanimitatea are două forme: în sens tare, înseamnă că fiecare membru al grupului își afirmă preferința pentru o anumită opțiune. În sens slab – consensul – înseamnă că cel puțin un membru al grupului are preferința pentru o anumită opțiune, dar niciun membru al grupului nu o respinge. Nu este clar ce tip de unanimitate era utilizată în

cea a unanimității sau chiar a majorității (simple²⁷) sunt dintre cele mai puțin complicate. Grupurile de oameni le pot utiliza foarte ușor, iar membrii lor nu au mari dificultăți în a înțelege modul în care ele funcționează²⁸.

Unanimitatea este o regulă extrem de atrăgătoare pentru că posedă cel puțin două proprietăți²⁹: mai întâi, asumă că membrii grupului sunt egali între ei, au aceeași contribuție la decizia socială. Într-o alegere unanimă, fiecare membru al grupului are aceeași forță în a accepta o alternativă. În al doilea rând, unanimitatea presupune că fiecare membru al grupului are un drept de veto asupra alternativei alese; prin unanimitate nu e încălcată opțiunea niciunui votant. Ca urmare, unanimitatea acordă un rol esențial membrilor grupului și atunci când în discuție nu este acceptarea, ci respingerea unei alternative.

În tradiția lui Wicksell, argumentul cel mai important în favoarea utilizării regulii unanimității este că aceasta e singura regulă care conduce la o distribuție Pareto-optimă a unui bun public (Buchanan, Tullock: 1962; Mueller: 1976). Întrucât, așa cum am văzut, furnizarea unui bun public creează stimulente pentru apariția unui comportament de tip blatist, o soluție pentru a gestiona situația este aceea de a institui proceduri formale de furnizare a bunului respectiv. Or, cum prin definiție toți membrii grupului pot beneficia de un bun comun, e natural să se apeleze la regula unanimității când un astfel de bun urmează să fie furnizat.

luarea deciziilor în obștea tradițională (deși tind să cred că, întrucât era vorba de decizii care trebuiau luate recurent, consensul a ajuns să fie norma). În sensul ei slab, unanimitatea era și un instrument de împiedica formularea altor alternative de acțiune; chiar dacă cineva nu agreea preferința celorlalți, era stimulat să nu își exprime un alt punct de vedere. În timp, lipsa altor opțiuni duce la și o mai mare închistare instituțională.

²⁷ Stahl discută și sistemul de vot "câmpulungean", un sistem majoritar ponderat în funcție de avere și care a fost apoi statuat prin Codul Silvic; după el, legiferarea acestui sistem se întemeia pe asumția greșită că toate obstacolele sunt sau ar trebui să fie plutocratice, adică în cadrul lor ar fi sau ar trebui să fie o diferențiere bazată pe avere.

²⁸ Cunoașterea regulilor prin care grupurile de oameni ajung să facă alegeri a beneficiat mult, în ultima jumătate de secol, de cercetările de "teoria alegerii sociale", inițiată de K. Arrow și dezvoltată de mulți alți autori (Arrow: 1951; Sen: 1970).

²⁹ A se vedea și Macovei et al (2011) pentru o analiză a regulii unanimității în satele devălmașe.

Avantajele pe care le are unanimitatea fac însă cu greu față dezavantajelor. O trăsătură importantă a regulii unanimității este aceea că, întrucât de obicei oamenii au preferințe diferite, e foarte dificil să se ajungă la un punct de vedere comun pentru toți membrii grupului, iar lucrul acesta cere eforturi mari, costuri ridicate. Din acest motiv schimbarea este greu de realizat: e dificil ca membrii grupului să cadă cu toții de acord asupra unei alternative noi, diferită de cea practică până atunci. Cum adesea trebuie să se ajungă la o decizie într-un anumit timp, regula unanimității este extrem de conservatoare: ea favorizează puternic status quo-ul (mereu prezent și mereu accesibil), care de cele mai multe ori este soluția adoptată iarăși și iarăși. Satul devălmaș este de aceea extrem de rezilient: e foarte puțin probabil să se producă schimbări în el³⁰.

Să accentuăm de asemenea că atingerea unanimității se poate realiza prin căutări continue, negocieri, acțiuni reparatorii pentru a „mulțumi pe toată lumea”³¹. Decizia unanimă este foarte costisitoare atunci când avem în vedere decizii obișnuite³². Dar aceste mecanisme de ajustare a opiniilor, de alterare a preferințelor face dificilă păstrarea unor linii ferme de demarcație între ceea ce este admis și ceea ce nu este, între ceea ce e permis și ceea ce nu este. Ca urmare, unanimitatea uzează principiile: ele nu mai rămân pietrele dure de temelie ale regulilor; dimpotrivă, devin laxe iar granițele între acceptat și neacceptat sunt ușor de mutat încolo sau încoace. Faptul că regulile nu au o aplicabilitate clară, ci sunt mai degrabă ghiduri generale de comportament este, în acest sens, o consecință a preeminenței unor reguli foarte simple (și de aceea inflexibile) de luare a deciziilor colective³³.

³⁰ Nu e locul aici pentru a argumenta mai pe larg în acest sens, însă cred că merită cel puțin menționat că aranjamentele instituționale tradiționale precum satul devălmaș creează și instrumente instituționale pentru a legitima și susține păstrarea status quo-ului. Acel „boicot al istoriei”, de care vorbea Blaga, exprimă o reacție naturală de preservare a unor structuri.

³¹ Sau, cu vorba celebră, de mai târziu, a lui Caragiale, pentru a se ajunge într-o situație de felul ”pupat toți piața independenți”.

³² Și nu cele de nivel constituțional, în care alegerea unanimă este evident cea cerută.

³³ Consecințele sunt cu bătaie foarte îndepărtată: ”Când un conflict se rezolvă de obicei printr-un compromis, atunci și punerea în aplicare a legii poate fi un compromis, o negociere cu zăpciul, cu gardianul pușcării, de ce nu, chiar cu mitropolitul. Transgresarea legii este mai de actualitate decât respectarea ei, iar

Într-o formulare generală, un alt dezavantaj al apelului la regula unanimității este că aceasta favorizează așa-numitul comportament strategic al membrilor grupului. Altfel zis, în procesul de negociere fiecare va încerca să obțină cât mai mult, chiar dacă aceasta înseamnă că va veni uneori cu alte preferințe decât cele reale. De aici decurge că rezultatul e unul care depinde de puterea de negociere a actorilor și că atingerea acestuia poate fi mai mult întârziată de faptul că în negociere fiecare va trebui să analizeze și să răspundă felului în care ceilalți acceptă să facă o sau altă concesiune.

Această consecință este în răspărul uneia dintre cele mai des susținute teze privitoare la structura obștilor. Aceasta constă în argumentul că, întrucât regula unanimității asumă că membrii grupului sunt egali în luarea deciziei, satul devălmaș trebuia să fi fost unul egalitar. E tentant, plecând de aici, să se susțină că Vrancea era o republică țărănească bazată pe democrație și egalitate; că egalitatea votului în obști era expresia egalității de statut și legitimitate; că regula unanimității exprima, pe de o parte, „frăția” dintre vrânceni (susținută ideologic și de mitul fondator al descendenței lor comune) și, pe de altă parte, egalitatea ca importanță a satelor.

Utilizarea în covârșitoarea majoritate a situațiilor a regulii unanimității poate fi interpretată, desigur, în sensul că obștile sunt egalitare și, de asemenea, că activitatea lor se întemeiază pe un puternic consens al membrilor în privința problemelor pe care le întâmpină. Dar este posibilă și o altă explicație, mai puțin înălțătoare (Popkin: 1980, p. 449): accentul pe unanimitate poate să însemne doar că obștea încearcă să țină toate conflictele în plan intern și să evite o divizare a acesteia. Mai mult, evitarea oricărei decizii neconsensuale poate fi un semn că în cadrul obștei relațiile sunt caracterizate de un nivel ridicat de suspiciune și de neîncredere; în aceste circumstanțe accentul pe o regulă care acordă fiecăruia dreptul de veto e pesemne singura cale de a păstra în cadrul obștii o pace stabilă. Așadar, nu este deloc evident că din prevalența regulii unanime de luare a deciziilor putem infera că obștile exemplificau un model democratic, egalitar de guvernare, sau că ele se caracterizau prin armonie internă. (Apariția unor situații noi – urmare a intruziunii statului și a relațiilor de piață – poate reprezenta un test în

româniei, de la țaran la marele boier, au învățat cum să se strecoare prin labirintul legislativ al puterii”(Ghițulescu: 2004, pp. 52 – 53).

acest sens în favoarea celei de-a doua interpretări: noile condiții au permis ieșirea la suprafață a contradicțiilor interne, iar mecanismele de gestionare ale obștii s-au prăbușit foarte ușor.)

Ca urmare, egalitatea din obștea tradițională nu este expresia unei soluții, ci mai degrabă problema: obștile nu au reușit să construiască instituții complexe de luare a deciziilor. Egalitatea e mai degrabă o consecință a lipsei de ofertă, a slabei capacități de a gestiona eficient problemele, de a oferi mecanisme instituționale maleabile, complexe³⁴. Iar problema se complică, de bună seamă, atunci când referința nu mai este statul arhaic, ci cel evoluat, în care diferențierea socială este puternic prezentă.

3.2. Abundență și raritate

Așa cum am văzut, cadrul ostomian de analiză se apleacă prioritar asupra, și are capacitatea de a explica durabilitatea aranjamentelor instituționale în care predomină raritatea, iar actorii sunt în relații de concurență între ei pentru a accesa resursele. Or, cea de-a doua verigă slabă a cadrului instituțional devălmaș pe care am indicat-o mai devreme constă în faptul că acesta a apărut și a funcționat în circumstanțe speciale: resursele comune pe care se baza cooperarea socială erau abundente (practic nelimitate în anumite situații) și s-au păstrat astfel o lungă perioadă de timp. Or, testul unui aranjament instituțional care privește gestionarea resurselor comune este acela al modului în care el funcționează când resursele se deteriorează, când raritatea devine regula, se instalează penuria, iar competiția dintre membrii grupului, comportamentele de tip blatist etc. se intensifică. Rezistă acel aranjament instituțional în circumstanțe de acest tip? Iar dacă da, cum și în ce fel?

Stahl însuși insistă asupra faptului că aranjamentele caracteristice satului devălmaș presupun o abundență deplină a resurselor³⁵. "Pădurea – scrie Stahl – era copleșitor de multă față de un număr restrâns de oameni și în special față de nevoile și capacitățile lor

³⁴ Egalitarismul devenea problematic în multe contexte. Unul dintre cele mai importante era cel al plății birului. În cazul în care obștea trebuia să stabilească felul în care acesta era împărțit pe gospodăriile individuale, de multe ori împărțirea nu era deloc egalitară.

³⁵ Stahl (1998, vol 2, partea a III, capitolele II – V, *passim*).

tehnice”; în fața imensității suprafețelor împădurite, vrâncenii se plângeau că ”Stă pădurea să cadă pe noi”³⁶. Islazul e socotit nesfârșit, prisosește nevoilor locale, e suficient de întins (iar această trăsătură e pusă sub semnul îndoielii doar în cazuri speciale, de exemplu când prin folosirea acestuia se barează drumuri de trecere sau apar aglomerări în locuri căutate – în jurul morilor, lângă târguri ori vetrele de sat); cât despre terenul agricol, iata un singur exemplu, dat de asemenea de Stahl – ”cântecul lui 907”:

Când a fost în 53
De ne-a dat pământ Știrbei
Puneai plugul unde vrei
Și arai pe cât putei.

Abundența resurselor³⁷ a reprezentat o circumstanță fundamentală în care a funcționat satul devălmaș³⁸. Aceasta a avut consecințe foarte adânci. Mai întâi, nu a existat nici un stimulent pentru ca instituțiile care au apărut să includă acele elemente care să le asigure durabilitatea, atunci când abundența se deteriorează sau nu mai există. În al doilea rând, ele nu au putut face față situațiilor în care exploatarea resurselor a inclus tehnici mai noi, avansate. Așa cum am văzut, aceste schimbări au avut loc prin acțiunea concomitentă a doi factori externi satului devălmaș: statul modern și economia de piață. Iar când spunem economie de piață, să accentuăm asupra caracterului concurențial al

³⁶De aceea, incendiile în pădure – din cauze naturale sau produse intenționat – reprezentau un instrument important din punct de vedere economic.

³⁷ Problema abundenței este foarte cunoscută în filosofia politică: ea este implicită când vine vorba de condițiile de aplicare a așa-numitei clauze lockeene. Cum scrie Nozick, ”punctul crucial în această chestiune este dacă apropierea unui obiect neposedat de către cineva înrăutățește situația altora. Clauza condițională a lui Locke că trebuie să rămână ”în comun pentru ceilalți destul și la fel de bun” ... vrea să asigure că situația celorlalți nu se înrăutățește” (Nozick: 1997, p. 225).

³⁸ Din faptul că resursele erau abundente nu decurge însă că membrii satului devălmaș aveau un nivel de trai ridicat. Așa cum am văzut, se poate argumenta că țărani trăiau la limita subzistenței. Una dintre cauzele cele mai importante era legată de faptul că tehnologiile existente nu permiteau utilizarea eficientă a resurselor.

acesteia, asupra faptului că ea presupune că resursele nu sunt nesfârșite, ci dimpotrivă limitate³⁹.

Stahl a argumentat că, atunci când acești factori au agresat aranjamentele instituționale arhaice, reacția a fost aceea de a produce răspunsuri instituționale noi. Ca să luăm un singur exemplu, în cazul utilizării pădurilor au apărut, arată Stahl (1998: vol. 1, partea a III-a, cap. 2), diferite reguli care au încercat să pună bariere în calea exploatării lor excesive. Instituția gestionării în mod devălmaș a pădurii devine astfel mai complexă; dar răspunsurile erau ad hoc, cu rolul de a acomoda o nouă situație cadrului existent, nu o construcție nouă, adecvată unor circumstanțe de o natură radical diferită de cele anterioare.

Să notăm aici o dificultate serioasă a analizei propuse de Stahl. El presupune că, atâta vreme cât abundența era regula, aranjamentele instituționale devălmașe erau eficiente: ele au funcționat în satul arhaic. Or, în lipsa evidenței empirice, e greu de spus dacă persistența acelor aranjamente a fost datorată faptului că erau eficiente sau pur și simplu faptului că obstacolele nu aveau nici capacitatea tehnică și nici resursele demografice pentru a produce epuizarea sistemului de resurse. În articolul Mirelei Cerkez această concluzie este formulată foarte clar. O reiau aici fiindcă ea rezumă această linie de argumentare:

devălmășia absolută ca sistem de organizare nu a ajuns niciodată la maturitate instituțională. Pentru a se fi perfecționat, ea ar fi trebuit să se confrunte cu condiții de raritate. Condițiile de raritate au fost însă create de modul în care anumiți agenți acaparatori au profitat atât de legile formale cât și de cele ale comunităților devălmașe, modificând în același timp și forma de proprietate și, implicit, pattern-urile decizionale. Faptul că acaparatorii externi nu au putut exploata abuziv sistemele de resurse decât prin destrămarea modului de organizare devălmaș ar putea fi interpretat ca o măsură a eficienței devălmășiei – devălmășia nu permitea abuzul. Dar faptul că devălmășia a putut fi destrămată ar putea de asemenea să fie interpretată ca o măsură a eficienței devălmășiei – nu era suficient de matură instituțional astfel încât să poată fi menținută.

³⁹Celebra definiție a economiei, propusă de Robbins, indică exact acest lucru: "Economia este știința care studiază comportamentul uman ca relație dintre scopuri și mijloace rare care au utilizări alternative" (Robbins: 1932, p. 16). Relațiile de piață presupun acest gen de raritate.

Aranjamentele instituționale devălmașe stau mărturie unui anumit tip de organizare socială în care de fapt nu se presupune că existau condițiile tehnologice și demografice care să conducă la epuizarea resurselor; ele asumau abundența acestora și se construiau prin evitarea – desigur, întru totul posibilă în acele condiții – a situațiilor în care actorii ar fi ajuns să se concureze, să intre în conflict în ce privește utilizarea resurselor. De bună seamă, astfel de situații nu puteau fi excluse, dar ideea fundamentală e aceea că soluțiile puse la lucru, în cazurile cele mai importante, presupuneau că resursele de distribuit erau, într-un fel sau altul, nelimitate.

Satul devălmaș nu a rezistat modernizării societății românești; nici relațiile economice de piață, nici asaltul statului nu au putut fi parate. Consecințele care decurg de aici sunt foarte importante și nu privesc doar soarta acestui aranjament instituțional tradițional. Fiindcă multe alte instituții cu un rol important în societatea românească au avut trăsături similare celor ale satului devălmaș. Asumarea abundenței sau fie și numai construcția unor circumstanțe în care se asumă abundența, evitarea în acest mod a concurenței, confruntării cu alții în distribuirea sau în utilizarea resurselor au fost principii care au prezidat modul în care au funcționat multe din instituțiile care au existat – ba chiar au persistat o lungă perioadă de timp, chiar în condiții exterioare de natură radical diferită – în societatea românească.

Voi da aici un exemplu; l-am ales tocmai pentru a indica faptul că asumptii de genul celor menționate mai devreme caracterizează aranjamente instituționale de natură foarte diferită. Mă refer la cele care au definit întreprinderile socialiste, precum și la continuatoarele acestora – întreprinderile de stat, așa cum au funcționat acestea în întreaga perioadă de tranziție post-socialistă. Într-un sens deloc metaforic se poate spune că instituția întreprinderii socialiste a fost una construită pe premisa abundenței potențial infinite.

J. Kornai a introdus distincția, apoi foarte mult utilizată, între constrângerile bugetare rigide (*hard*) și maleabile (*soft*) (vezi de exemplu Kornai: 1992). Distincția este ușor de intuit (Kornai et al.: 2003): când avem "constrângeri bugetare rigide", orice organizație trebuie să își acopere cheltuielile din ceea ce are inițial și din veniturile pe care le obține. (Fiecare familie funcționează în acest fel.) Dacă nu

reuşeşte şi intră în deficit, ea nu poate supravieţui decât printr-o intervenţie exterioară. Dacă nu există un astfel de sprijin extern, atunci organizaţia va trebui să îşi reducă activitatea sau chiar să o înceteze. Dimpotrivă, când una sau mai multe organizaţii (stat, bănci, organizaţii caritabile etc.) sunt gata să acopere deficitul în totalitate sau în parte, atunci apar "constrângerile bugetare maleabile": în cazul întreprinderii de stat, dar şi al urmaşelor lor, acest rol a fost asumat de către stat (statul socialist sau cel de tranziţie). Formal, întreprinderile socialiste aveau interesul de a-şi maximiza profiturile; dar chiar dacă intrau în deficit, nu le era permis să falimenteze. Faptul că întotdeauna ele erau caucionate cu ajutorul unor instrumente financiare sau de altă natură a reprezentat o caracteristică definitorie a economiei socialiste (Kornai: 1992, cap. 8.4). Ele se puteau aştepta să supravieţuiască chiar dacă aveau pierderi cronice. În perioada de tranziţie acest tip de sprijin s-a menţinut o lungă perioadă de timp; pentru multe firme pur şi simplu nu era admisă alternativa falimentului (ca să reiau o formulă utilizată în perioada crizei economice de la sfârşitul deceniului trecut, erau prea mari sau prea importante pentru a falimenta⁴⁰), iar sprijinul guvernamental a atins valori uriaşe până către 2007, când aderarea la Uniunea Europeană a impus noi reguli în această privinţă.

Mecanismul bugetului maleabil induce comportamente care asumă existenţa securităţii, siguranţa că întreprinderea sau firma nu e în pericol să dispară. Oricâte resurse ar fi necesare, ele pot să fie furnizate. Abundenţa sprijinului financiar sau de alt tip este temelia activităţii întreprinderii socialiste. Ea nu este construită pe principiul că va trăi într-un mediu al rarităţii; chiar dacă intră în deficit, chiar dacă nu face faţă concurenţei, întreprinderea e sigură că va avea la dispoziţie oricâte resurse va dori.

Toate acestea privesc nu pur şi simplu faptul că întreprinderea socialistă nu era eficientă, ci ceva mai important – anume că ea nu era

⁴⁰Nu avem decât să ne gândim la exemplul Combinatului Siderurgic de la Galaţi. Kornai et al. (2003) indică mai multe motive pentru a sprijini o firmă. Anume: a) poate fi în propriul interes al organizaţiei care sprijină firma ca aceasta să nu dispară; b) consideraţii de ţin de o abordare paternalistă (a statului de ex.) pot fi determinante; c) pot exista motive politice pentru a obţine subsidii pentru firmă; d) liderii pot avea stimulente reputaţionale pentru a evita falimentul; e) astfel poate fi evitat un efect cumulativ, pe o pantă alunecoasă; e) în sfârşit, corupţia poate avea un rol important.

construită pentru a face față concurenței. Aranjamentele instituționale în care funcționa întreprinderea socialistă asumau abundența, iar nu raritatea.

Consecințele stimulentele pe care aceste întreprinderi le aveau au devenit evidente nu după mult timp. Două dintre ele au fost următoarele. Prima e că, deși aranjamentul instituțional presupunea abundența, aceasta nu a putut fi asigurată pe termen lung la nivelul economiei ca întreg. Penuria s-a instalat; penurie nu doar de bunuri de consum (pe care o resimțea atât de acut populația), ci și de materii prime, de mijloace de muncă, precum și de forță de muncă⁴¹. Situația e analogă suprautilizării pășunii lui Hardin: deteriorarea resurselor se instituie implacabil. Pe de o parte, la nivelul statului penuria a devenit o problemă aproape imposibil de gestionat; pe de altă parte, întreprinderea se comportă ca și cum abundența este încă în floare: abundența trebuia să existe, chiar dacă era o creație artificială. O a doua consecință a acestui aranjament instituțional e aceea că a inhibat inovația tehnologică. Lipsa stimulentele de a se comporta eficient a însemnat deteriorarea capacității de a distinge ex post între proiecte bune și proaste (Kornai et al.: 2003). Mai mult încă, nu au apărut stimulente nici pentru inovația instituțională. Instituția a rămas închistată și nu a permis schimbări de substanță.

4. O scurtă concluzie

Satul devălmaș, la fel ca și alte instituții care au avut un rol fundamental în societatea românească, de-a lungul timpului, nu a fost croit astfel încât să stimuleze comportamente eficiente în situațiile în care concurența este puternică, în care pe piață (oricare ar fi aceasta) sunt mai mulți actori. Dimpotrivă, aceste aranjamente instituționale dau expresie unui alt tip de soluție la problema acțiunii colective și la cea a furnizării bunurilor colective.

Această soluție poate fi caracterizată pe scurt astfel. Ea presupune că există anumite circumstanțe speciale. Cea mai importantă este aceea că sistemul de resurse disponibile are proprietatea

⁴¹În ultimii ani ai regimului socialist faptul de a nu avea un loc de muncă era penalizat de lege. Iar acest lucru era nu atât expresia voinței regimului de a controla populația, cât a sprijinului acordat întreprinderilor socialiste care aveau nevoie să li se asigure forță de muncă (în condițiile în care aceasta era tot mai puțin abundentă).

abundenței. Actorii, acționând chiar un timp relativ îndelungat, nu pot afecta această circumstanță. Resursele sunt potențial nelimitate, nu e nici un pericol ca acestea să se rărească. De aceea, concurența dintre actori este doar marginală. Cum astfel nici conflictul nu are un loc central, regulile de luare a deciziilor în cadrul grupurilor (o componentă esențială a oricărui aranjament instituțional) sunt simple, nu există stimulente pentru elaborarea unor mecanisme mai complexe în acest sens; iar unanimitatea (cu corolarul ei necesar – un tratament egalitar al membrilor grupului, de exemplu al membrilor obștii) se impune ca soluția naturală. Sub unanimitate rezolvarea conflictelor este una a negocierilor informale. Acestea induc însă o maleabilitate în formularea soluțiilor (soluția unanimă asigură și legitimarea deciziilor colective). Respectarea regulilor ajunge să se așeze sub imperativul atingerii unanimității și de aceea hotarul dintre ce trebuie făcut și ce e interzis devine vag conturat; regula e tot mai mult nu expresia unui principiu, ci un îndreptar foarte general de acțiune, care permite compromisul, balansul între puncte de vedere diferite.

Aceste aranjamente instituționale au un răspuns specific și pentru situațiile în care abundența se diminuează sau chiar dispăre. Desigur, colapsul instituțional poate fi amânat (întotdeauna apar soluții ad hoc care permit ca vechile aranjamente să se mențione încă o perioadă, uneori destul de îndelungată). Specifică însă este soluția asigurării artificiale a abundenței. Bunăoară, se relaxează condițiile de utilizare a sistemului de resurse, a pădurii de pildă (până la distrugerea fără milă a acesteia); sau, în cazul întreprinderii socialiste și a urmașei ei în tranziția post-socialistă, se face apel la mecanismul contrângerilor bugetare maleabile. Sau, raritatea e ocrotită, prin crearea de nișe în care resursele sunt menținute la un nivel ridicat⁴².

⁴²Nu e aici locul pentru a argumenta pe larg în acest sens, dar aș vrea să amintesc un tip de aranjament instituțional relevant în acest sens: cel neo-corporatist. În societatea românească cred că acesta poate fi identificat atât în perioada interbelică (Manoilescu: 1934 a argumentat pe larg în acest sens), cât și în perioada socialistă și în cea de tranziție. Conform binecunoscutei definiții a lui Schmitter (1974, p. 94), corporatismul este

un sistem de reprezentare a intereselor în care unitățile constitutive sunt organizate într-un număr limitat de categorii singulare, obligatorii, necompetitive, ordonate ierarhic și funcțional diferențiate, care sunt recunoscute sau primesc o licențiere specială din partea statului (dacă nu

Chiar dacă uneori au durat foarte mult – Stahl discută pe larg evoluția satului devălmaș de-a lungul a mai bine de un secol; întreprinderea socialistă, alături de urmașa ei (firma de stat din tranziție) a funcționat peste o jumătate de secol – aranjamentele instituționale precum cele discutate aici nu au reușit; s-au prăbușit sub forța factorilor externi, îndeosebi a celor care au creat circumstanțe în care evitarea rarității sau crearea unei abundențe artificiale au fost puternic restricționate, iar suprasimplitatea construcției instituționale au devenit evidente.

Ar trebui, cred, să încercăm să reflectăm mai pe larg asupra moralei acestor istorii.

Referințe bibliografice

Arrow, K. (1951): *Social Choice and Individual Values*, Wiley, New York.

Blum, J. (1981). Review of "Traditional Romanian Village Communities: The Transition from the Communal to the Capitalist Mode of Production in the Danube Region" by Henri H. Stahl, *The Journal of Economic History*, 41, p. 234.

Bouroșu (Costăchescu), A. (2012). European Cohesion Policy: A Proposed Evaluation Model, *Romanian Journal of European Affairs*, 12, 2, pp. 5 – 29.

chiar sunt create de el) și căroră li se garantează un monopol reprezentational în cadrul categoriilor respective în schimbul acceptării unui control asupra selectării liderilor și formulării cererilor și sprijinului.

Emergența și rolul aranjamentelor politice corporatiste sunt cel mai adesea discutate în raport cu țările occidentale. În țările socialiste în perioada socialismului târziu (care în Uniunea Sovietică a corespuns cu epoca Brejnev; la noi ar fi vorba aproximativ de o perioadă începută după venirea la putere a lui N. Ceaușescu) formula de guvernare neocorporatistă se întemeia pe ideea unei societăți consensuale, în care interesele diferite urmau să fie gestionate de către stat prin mecanismul unor aranjamente de cooperare între structurile de reprezentare ale diferitelor grupuri și structurile statului (Bunce, Echols: 1980; Bunce: 1983; Chirot: 1980). Într-un aranjament instituțional corporatist monopolurile reprezentationale erau sprijinite prin alocarea preferențială de resurse. Astfel, organizațiile corporatiste erau alocate în nișe bine conturate, care le fereau de provocările concurențiale; în același timp, li se puneau la dispoziție resursele necesare funcționării.

- Buchanan, J., Tullock, G. (1962). *The Calculus of Consent*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Bunce, V. (1983): The Political Economy of the Brezhnev Era: The Rise and Fall of Corporatism, *British Journal of Political Science*, 13, pp. 129 – 158.
- Bunce, V., Echols, J.M. (1980): Soviet Politics in the Brezhnev Era: Pluralism or Corporatism, în Kelly, D.R. (ed.): *Soviet Politics in the Brezhnev Era*, Praeger, New York.
- Cantemir, D. (2001). *Descrierea Moldovei*, Litera Internațional, Chișinău.
- Cerkez, Ș. (2010). *Grupurile de interese și politicile publice*, Polirom, Iași.
- Chirot, D. (1980): The Corporatist Model and Socialism, *Theory and Society*, 2, pp. 363 – 381.
- Cioran, E. (2011). *Schimbarea la față a României*, Humanitas, București.
- Colbu, Ș. (2013). *Creștinism ortodox și politică. O analiză neoinstituționalistă*, Editura Universității Al. I. Cuza din Iași, Iași.
- Creangă, I. (1979). *Povești, povestiri, amintiri*, Editura Ion Creangă, București. Pp. 221 – 223.
- Dobrogranu-Gherea, C. (1977). *Neoiobăgia. Studiu economico-sociologic al problemei noastre agrare*, în *Opere complete*, vol. 4, Editura Politică, București.
- Ghițulescu, C. (2004). *În șalvari și cu ișlic*, Humanitas, București.
- Hardin, G. (1968): The Tragedy of the Commons, *Science*, 162, pp. 1243 – 1248.
- Hatos, A. (2006). *Colectivism după colectivism? Forme asociative de organizare în agricultura de tranziție: 1990-2002*, Editura Lumen, Iași.
- Hess, C., Ostrom, E. (eds.) (2007). *Understanding Knowledge as a Commons: From theory to Practice*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Kornai, J. (1992). *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, Oxford University Press, Oxford.
- Kornai, J., Maskin, E., Roland, G. (2003). Understanding the Soft Budget Constraint, *Journal of Economic Literature*, 41, 4, pp. 1095-1136.
- Macovei, D., Nicu, D., Sabotici, R. (2011). O perspectivă asupra deciziei colective în cadrul obștilor devălmașe din Vrancea, *Perspective politice*, 4 (1), pp. 79 – 98.
- Miroiu, Adrian (2007). *Fundamentele politicii. II: Raționalitate și acțiune colectivă*, Polirom, Iași, 2007.
- Miroiu, Andrei, Pircă, R. (2002). Păduri, pășuni și iazuri ca resurse publice comunitare. Practică instituțională și implicații teoretice, în Adrian Miroiu (ed.), *Instituții în tranziție*, Punct, București.
- Mueller, D.C. (1976). Public Choice. A Survey, *Journal of Economic Literature*, 14 (2), pp. 395 – 433.
- Nozick, R. (1997). *Anarhie, stat și utopie*, Humanitas, București.

- Ostrom, E. (2007). *Guvernarea bunurilor comune*, Polirom, Iași.
- Pann, A. (2002). *Povestea vorbei*, Litera Internațional, Chisinau.
- Popkin, S. (1980). The Rational Peasant: The Political Economy of Peasant Society, *Theory and Society*, 9, 3, pp. 411-471.
- Raz, J. (1988). *The morality of Freedom*, Oxford University Press, Oxford.
- Robbins, L. (1932). *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*. New York University Press, New York.
- Schmitter, P.C. (1974): "Still the Century of Corporatism?", *Review of Politics*, 36, pp. 85 – 131.
- Scott, J.C. (1976). *The Moral Economy of the Peasant*, Yale University Press, New Haven and London.
- Sen, A. K. (1970). *Collective Choice and Social Welfare*, North Holland, Amsterdam.
- Stahl, Henri H. (1998). *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*. Ediția a II-a, Cartea Românească, București (prima ediție: 1950-1965).
- Stahl, H.H., Stahl, P. (1968). *Civilizația vechilor sate românești*, Editura Științifică, București.
- Vlăsceanu, M. (2012). Impact of Quality-Based Funding in Romanian Higher Education: 1999-2010, *Supplement of the Annals University of Oradea. International Relations and European Studies*, pp. 88 – 97.